

Zár és nyit (És nyit és zár)

Ha a kora újkori irodalmiság szövegeit nem valamely célelvű (szép)irodalmiság-elképzelés jegyében értelmezzük, hanem éppen hogy a többrétegű, sőt olykor többesélyes irodalomtörténés fényében kívánjuk látni - nos akkor bátran kezünkbe vehetjük Bartók István és Kecskeméti Gábor irodalomtörténeti monográfiáit.

Az irodalom történetisége számos, esetenként egymással szoros kapcsolatba nem hozható irodalomfogalmat feltételez, amelyek közül a két munka a XVII. század irodalmiságának bizonyos szövegelméleti mozzanatait és gyakorlati fejleményeit fogja vállatóra. A választott korszak irodalmiságának - miként Ernst Robert Curtius szerint a manierista és klasszicista típusú periódusok váltógazdálkodásában kibontakozó európai irodalom- és művelődéstörténetnek is - általános hordozója a retorika elmélete és gyakorlata. 1 Az alapvetően funkcionális természetű, mert igazság érdekelttségű kommunikációs nyelvi modell természetesen látványosan ellentétben áll az esztétikai gyökerezettségű mai szépirodalom-fogalom elvárásaival. Hiszen a két felfogás között felszámolhatatlan távolság húzódik, a középkor irodalmiságát szemrevételező Hans Robert Jauss szavaival: olyan hermeneutikai differencia a szemrevételező modernsége (modernitát) és a szemrevételezett idegensége (alteritát), pontosabban a szemrevételezett tárgy mozgósítható modernsége és ellenálló idegensége között, amely nem oldható fel egyfajta modernista gesztussal. 2 Az irodalomtörténeti szöveg és a kortárs értelmezői szándék között húzódó szakadékot nem szüntethetjük meg, legfeljebb értelmezve fenntarthatjuk - azaz hidat verhetünk saját modernségtudatunk és a régi szövegek idegensége közé. S ezen igény fényében (is) válhatnak gyümölcsözővé Bartók és Kecskeméti meglátásai.

Bartók munkája a XVII. századi magyarországi retorikai (továbbá logikai és grammatikai) elméletet vizsgálja, némi kitekintéssel a korszak retorikai gyakorlatára. Kecskeméti monográfiája viszont éppen hogy a XVII. század egyik sajátos retorikai gyakorlata, a magyar nyelvű temetési prédikáció körülményére vállalkozik, miközben a korszak retorikai gondolkodásának elméleti és elmélettörténeti háttérjét is felvázolja. A két munka tehát termékenyen egészíti ki egymást: ahol az egyik zár, ott a másik nyit; és ahol a másik zár, ott az egyik nyit.

Bartók olyan kritikátörténeti monográfiát írt, amelynek legjellemzőbb módszertani gesztusa a kritikai határkijelölés. Szerzőnk, mielőtt a magyarországi világi retorikákat elemezné, például elhatárolódik az esetenkénti véletlenszerű választásból fakadó pontatlanságoktól, hiszen Bán Imre úttörő jellegű munkáját³ is azzal a kritikai megjegyzéssel illeti, hogy „csak szemelget a korszak bőséges anyagából” (110. old.). De ugyanúgy elzárkózik Bartók a hamari általánosításoktól is, ahogyan azt Kibédi Varga Áron fontos tanulmánya⁴ kapcsán, annak alapvállalását és legfőbb érdemét kritikusan megemlítő passzusban is érzékelhetjük: „Éppen ezért Gyöngyösi István korának irodalomelméletét külföldi, elsősorban francia források alapján vázolja fel, és legnagyobbrészt a XX. századi nemzetközi retorikakutatás által preferált szempontokat alkalmazza Gyöngyösi munkásságának vizsgálatánál.” (109. old.) Az irodalom- és kritikátörténész legfontosabb erénye a munkakedv és -bírás; legtisztább eszménye a (Kecskeméti által is mélyen tisztelt) Tarnai Andor megszemélyesítette tudósalkat, akinek munkára serkentő imperatívusza, egyszerre erkölcsi és szakmai hagyatéka szerint „a magyar retorikatörténet forrásai jórészt feldolgozatlanok” (109. old.); legvégső célja pedig az alapos forráselemzések nyugvó, ugyanakkor a további árnyalás lehetőségét hordozó negatív eredmény pontos rögzítése, miszerint „semmi okunk a restelkedésre, amiért 1630 és 1700 közötti retorikai

irodalmunkban semmi olyasmit nem találhatunk, ami felülmúlná a kor európai átlagát. Ugyanakkor..." (300. old.) Mindezekben a munkahipotéziseken túl azonban Bartók monográfiája zárt marad, hiszen csupán a választott korszak irodalmisága érdekli. Nem vállalkozik arra, hogy felszámolja a XX. századi irodalomtörténeti és a XVII. századi kvázi-irodalomelméleti játéktér között húzódó hermeneutikai szakadékot. S jó, hogy ezt nem teszi. De arra sem vállalkozik, hogy értelmezze ugyanezt a távolságot. S jó, hogy ezt mindegyre nyilvánvalóvá is teszi.

Kecskeméti monográfiája némiképpen nyitottabb, hiszen a kritikai határkijelölést nála kiegészíti a retorikaelméleti érdekeltségű irodalomtörténet-írással szomszédos diskurzusok határainak értelmező érintése. Lásd például a bevezető részeket vagy a Kitekintés című zárófejezetet, amelynek végső belátása így szól: „Egy irodalomfolyamat - számos önreflexiót is felszínre dobó - működését írtam le, és igyekeztem figyelmeztetni arra is, hogy más irodalomfolyamatok kutatásának megközelítési módjai és eredményei csak sok áttételen keresztül, korlátozottan alkalmazhatók egy tárgyának ontológiai természetében oly markánsan különböző kutatási területen.” (243. old.) A módjával érvényesíthető módszertani és szemléleti nyitottság a választott tárgy természetéből is adódik, hiszen a halotti prédikáció mint gyakorlati beszédmű elemzése például csupán a retorika elméletén belül is legalább két fontos szövegdinamizmust, valamint számos hozzájuk rendelhető szempontrendszer tart mozgásban. Kecskeméti szavaival: „A prédikátornak az orátor helyzetébe való kerülése sajátos retorikai helyzetet teremtett a két műfaj határterületén.” (168. old.) Hiszen míg „a templomi szónoklatnál [...] a prédikátor szónoki tehetségét az érzelmek keltésében vagy a hit kérdéseinek meggyőző taglalásában mutathatta meg”; addig „a temetésen [...] pennáját a megrendelő szolgálatába állította, úgy kellett beszélnie, ahogyan megkívánták tőle” (170. old.). A prédikáció és az oráció határán berendezkedő halotti beszéd mint retorikai gyakorlat tehát olyan retorikaelméleti kettősségek mentén válik tárgyalhatóvá, mint az épületes (melanchtoni eredetű) *genus didascalicum* és a gyönyörködtető (antik eredetű) *genus demonstrativum*, vagy a homiletikai tanítás és a retorikai laudáció; s ezt Kecskeméti számos látványos és meggyőző elemzéssel alá is támasztja. Vegyük például Hodászi Miklós 1646-ban Iktári Bethlen Péter fölött mondott halotti beszédét, amely „a reprezentációs alkalom helyzetébe kényszerült prédikátor ellentmondásos helyzetét példázza”, amennyiben a szónoknak „ugyanabban az időpontban, ugyanabban a gondolatmenetben kellene bizonyítania, hogy »urak vagyunk«, érdemeket szerzett, kiváló, tekintélyes emberek; és hogy »az Úrei vagyunk«, érdemtelen, bűnös, de talán kegyelemben részesülő porszemek” (174. old.).

A retorikai beszédnemek vagy a retorikai funkciók által kijelölt kétpólusú játéktér - s ez már nem csupán Kecskeméti, de Bartók munkájára is vonatkozik - egy még alapvetőbb, ráadásul kétosztatú kettősség határozza meg: a retorikai elméletben (főként) és a retorikai gyakorlatban (módjával) megfigyelhető közös nyelvfelfogás, valamint az elméletben (módjával) és a gyakorlatban (főként) megmutatkozó felekezeti különbségek kettőssége. Noha Bartók joggal hangsúlyozza az elmélet „interkonfesszionális” voltát (108. old.), a Kecskeméti által elemzett retorikai helyzetekben a képlet mégiscsak árnyalódik. Míg egyfelől „a különbségek arra figyelmeztetnek, hogy a különböző teológiai-filozófiai iskolákhoz tartozó személyeket elválasztó és az ugyanezen személyek tényleges szónoki-irodalmi működését tagoló határvonalak nem esnek szükségképpen egybe” (105. old.); addig másfelől határozottan kitűnik például a korszak katolikus érdekeltségű szövegeinek elméleti és gyakorlati hajlama: „Összességében jól mutatják ezek az idézetek azt a folyamatot, amely a katolikus szónoklatban a *movere* igényét állította a legfontosabb helyre, de azzal együtt a *delectare* jelentőségét is megnövelte. [...] A *de sanctis*-szentbeszéd és a temetési szónoklatok *genus demonstrativum* szerinti szerveződését már a 16. század katolikus elméleti irodalma is meglehetősen egyöntetűséggel regisztrálta, amit pre- és deskriptív aktusnak egyaránt joggal tekinthetünk.” (113. old.) A retorikai elmélet dinamikus hangsúlyeltolódásait látja egyébként a Pázmány-prédikációk

szónoklattani háttérrel elemző Bitskey István is: „A XVI. századi jezsuita retorika még a »szigorúan skolasztikus« Cypriano Soarez művére épül, majd a XVII. században ennek nagyszámú átdolgozása során barokk esztétikai elvek lopóznak Soarez neve alá, a XVIII. században pedig a rend retorikai oktatását is átjárja a klasszicista ízlés.” 5 De Bán Imre szerint is „protestáns kompendiumaink akarva-akaratlan klasszicizálnak, mert az antik és a reájuk alapozó humanista szerzőkön kívül semmit nem ismernek, a nemzetközi jezsuita rendnek viszont a korízléshez folyton alkalmazkodó világirodalmi kitekintése van”. 6 Végül soron a retorika most is olyan elméleti keretnek bizonyul, amely a történetben folyton értelmeződik, és amelynek tematikus genezisének Arisztotelész Rétorikája jelenti.

Arisztotelész munkája ugyanakkor olyan alapvető kettősségre épül, amely a szofista retorikai gyakorlattal retorikusan szembeeső Platón kettős látását (káros szofista retorika - hasznos platóni dialógus) kategorizálja, és amely ezáltal a logikai-filozófiai igazságérdeklődést szolgáló syllogismusnak alárendelt enthymemát elemző első könyv és a logikai-filozófiai igazságérdeklődést többé-kevésbé átrendező metaforát körüljáró harmadik könyv mentén húzódik. 7 Az ethos-elvű elsődleges és a pathos-elvű másodlagos retorika egymásra utalt kettőssége végigvonul az egész történelemben, így például a saját korának ázsiai típusú retorikai gyakorlatával a saját attikai irányultságú retorikai elméletét szembeeső Quintilianus munkásságán, vagy a retorikai elmélet kettősségét diszciplinárisan kinyilvánító Peter Ramus-i logika és retorika módszertani radikalizmusán. Vagy éppen a Bartók és Kecskeméti által tárgyalt XVII. századi retorikai elméleten és gyakorlaton, ahol is a jórészt klasszicizáló, egységes reneszánsz-barokk elmélet szembeeső magát egy neki részben ellentmondó retorikai gyakorlattal; ami Wilfrid Barner szavaival „a retorikai doctrina és a retorikai elaboratio tényleges konfrontációjáról”, „a klasszikus-tradicionális retorikai elmélet és a barokk praxis problémájáról” árulkodik. 8 Joggal beszél hát Nietzsche egyik 1879-es jegyzetében a barokk stílus ázsianizmusáról, és még több joggal Barner arról a provokációról, amely „nem hagyta berendezkedni a retorikát a[z attikai típusú] politikai beszéd vagy a prédikáció területén, hanem a »művészetre«, mi több, a poézisre alkalmazta”. 9 A barokk nyelvi gyakorlatban tehát könnyen előtérbe kerülhet a pathos-elvű másodlagos retorika az ethos-elvű elsődlegessel szemben, a figuratív-fikciós gyönyörködtetés a logikai meggyőzés ellenében, egyszóval a nyelv radikálisan retorikai természete a nyelv reprezentációs természetének rovására. S ennek megfelelően a retorikai elmélet inventio-dispositio oldalának a retorikai praxisban gyakorlata ellenszegülhet annak elocutio oldala.

A fentiek értelmében nem tekinthetünk el a barokk nyelvi gyakorlatban a „stílus - az elocutio - uralmától és túlfunkciójától”. 10 Következésképpen illik szem előtt tartanunk a poétika retorikában történő XVII. századi önmegértését is; 11 amelynek egyébként későbbi, XVIII-XIX. századi fejleménye, hogy a poétika „az esztétika hatására kikerül a humanitás oktatási rendszerének elemeit jelentő grammatika és retorika szorításából”. 12 Ámde míg a barokk nyelvi gyakorlat elocutio-irányultságát hangsúlyozzuk, nem feledkezhetünk meg arról a tágabb retorikai szemléletről sem, amelynek jegyében Kecskeméti ekképpen nyilatkozik: „A barokk stilisztika nem azonos magával a barokkal; a barokk szöveget teljes retorikai rendszere, invenciója, diszpozíciója és elokúciója együttesen teszi barokká. [...] Anélkül, hogy artisztikusabb stilisztikai eszközökkel megírt betéteket kellene keresgelnünk szövegeinkben - pusztán azáltal, hogy kimutatjuk az érvelésmódjukat szabályozó elméletek fejlődésének olyan mozzanatait, filozófiai és teológiai összetevőit, amelyek a barokk kori irodalom fő céljai, a propaganda, meggyőzés, elhíttetés elérésére alkalmas vagy alkalmasnak hitt irányba formálták a közlésmódot, a műfajt: kimutattuk elválaszthatatlanul a barokkhoz tartozásukat.” (52-53. old.) A filozófiai típusú megismerést szolgáló logikának alárendelt retorikai mozzanatok (inventio-dispositio, enthymema, docere-movere, genus deliberativum/didascalicum...) tehát folyton ellenőrzik, bizonyos mértékig korlátozzák a bölcséleti igazságérdeklődést szolgáló dialektikának ellenálló, sőt olykor azt felforgató retorikai dinamizmusok (elocutio, metafora, movere-delectare,

genus demonstrativum...) szövegigényét. Miként azt a Bartók által feldolgozott XVII. századi teóriákban és a Kecskeméti által megmozgatott barokk kori prédikációkban is tapasztalhatjuk.

A teóriában működő alapfeszültség mögött Hans Blumenberg olyan antropológiai alapfeszültséget mutat ki, amely az alábbi alternatívát kínálja: „A retorikának vagy kezdenie kell valamit az igazság birtoklásának következményeivel, vagy azokkal a zavarokkal kell foglalkoznia, amelyek az igazság elérésének lehetetlenségéből adódnak.” Ha az utóbbi utat - a filozófia igazságérdekelttségétől elszakadó beszédelmélet útját - választjuk, akkor a retorikáról „mint az idealitáson kívül rekedt ember teóriájáról beszélhetünk, amely megfosztatott az evidenciától, hogy esélye van a »filozofikusság« válásra, miáltal elenyészett s lett a filozófia utolsó és kései diszciplínája”. Ha pedig az alternatíva másik - a filozófia igazságérdekelttségének alárendelt beszédelmélet - oldalának hagyományát tekintjük, akkor azt láthatjuk, hogy (a platóni ideatan barlang hasonlatának árulkodó retorikai felépítettsége nyomán) „az árnyaktól a valósághoz történő filozófiai odafordulást a retorika - és azt követve az esztétika - kiszajátította”. 13 A két retorikafelfogás természetesen nem választható el sterilen és maradéktalanul egymástól; hiszen már Platónnál is egyszerre van szó a (szofista) retorikával szembe forduló filozófiáról és (dialogikusan-)retorikusan megalapozott (s egyúttal talán aláaknázott?) filozófiáról. A filozófia (vagy bármiféle dialektikusan felépített beszéd) retorikusan átesztétizált hagyományáról lenne szó tehát? Ámde - radikalizálva az „idealitáson kívül rekedt ember teóriáját” - Paul de Man szerint a metafora (értsd most: a figuratív nyelviségre szűkített retorika mint az „igazság elérésének lehetetlenségéből adódó zavarokkal foglalkozó” diskurzus) „negatív episztemológiai funkciója” nem oldódhat fel egyfajta esztétikai élvezetben. 14 De talán - Paul de Man ítéletét felülvizsgálva - a metafora episztemológiai deficitje újraértelmezhető a jelentős retorikai hagyományt reflektáltan feldolgozó esztétikai tapasztalat fényében. Hiszen - most már túltekintve a figurációra szűkített retorika és az élvezetre szűkített esztétika fogalmán - a retorikai és az esztétikai kommunikációs modell alapszerkezete igencsak hasonló: a mindenkori szónok, illetve ízlésítelő szubjektum közösségformáló igénye, amely a hallgatóság meggyőzését, illetve más ízlésítelő szubjektumok egyértelműségét célozza.

Ám ezen a ponton - az esztétikai szemlélet mint interszubsjektív irányultságú reflexió érzéki tapasztalat irodalomtörténeti mozgósíthatóságának meglehetősen problematikus fordulópontján - a monográfiák, egyébként teljes joggal, megállnak. Bartók eleve nem számol, még az elhatárolódás szintjén sem, a retorika lehetséges esztétikai perspektívájával; Kecskeméti pedig az alábbi egyértelműen elutasító kijelentéssel zárja munkáját: „Az itt tárgyalt irodalomfolyamat esetében indokolatlannak és felettébb problematikusnak mutatkozik többek között az irodalmi megértésnek az esztétikai megértéssel, az irodalmi tapasztalatnak az esztétikai tapasztalattal való azonosítása.” (243. old.) És ha történetietlen módon azonosítani nem is, de talán érdemes történetileg párbeszédbe állítani a premodern irodalmi tapasztalat és a modern esztétikai tapasztalat dinamikus kettősségét. Teszem azt a retorikai elmélet és gyakorlat kora újkori történetében, amely talán felfogható úgy is, mint a „retorika idealisztikus-esztétikai fordulatát” 15 megelőző és előkészítő, noha utóbb éppen általa elnyomott (s ezért:) preesztétikai hagyománytörténet egyik döntő fázisa. Az úgynevezett preesztétikai jelenségekre összpontosító - közelebről: retorikai-poétikai és hatástörténeti - vizsgálat, túl azon, hogy az univerzális igényű esztétikai tézeszmét temporális önreflexióra sarkallhatja, talán egy-két módjával érvényesíthető szempontot kínálhat - ha nem is elfogadásra, de átgondolásra - az irodalomtörténeti diskurzusnak is. Talán felvázolódhat egy olyan dinamikus erőter, amely az alábbi, egymással maradéktalanul ki nem békíthető pólusok között szerveződik: premodern retorikai tradíció és annak modern esztétikai fordulata, retorikai-poétikai szemlélet és irodalomesztétikai érdekelttség, korabeli irodalmiságfogalmak és modern szépirodalmiság-felfogás... Hiszen a retorika mint az irodalomtörténeti és irodalomesztétikai érdekeltségek közös tárgya egyfelől - az ethos-elvű elsődleges retorika értelmében - a szerzői jelentésrepresentációt szolgáló nyelvi kompetencia;

másfelől - a pathos-elvű másodlagos retorika értelmében - a szerzői jelentésrepresentációt felfokozó, sőt olykor meghaladó nyelvi esemény. Minek nyomán a magyar irodalmi régiség történetéből esetleg kiemelhetünk olyan retorikai természetű preesztétikai mozzanatok, amelyek - miközben a látszólag statikus esztétikai térszeme temporális karakterére utalnak - talán új szempontokkal gazdagíthatják a retorikai érdekeltségű irodalomtörténeti perspektívát is. Fontolgatom mindezt ama naiv feltételezés - egyfajta diskurzuseklektika kiépítésének könnyelmű és eleve kudarcra ítélt becsvágya - nélkül, hogy esztétikai érdekeltségű olvasatom egyik-másik következtetése maradéktalanul érvényes lenne az irodalomtörténeti diskurzuson belül is. Vágyam sokkal inkább a két diskurzusrend - az irodalomesztétikai és az irodalomtörténeti beszéd- és gondolkodásmód - közötti felszámolhatatlan, ám feltérképezésre talán érdemes határ megtapasztalása. És a két monográfia által feldolgozott időszakból kiemelhető ugyan néhány olyan mozzanat, amely esztétikailag is értelmezhető, ám jóval bővebben bukkanhatunk olyan elemekre, amelyek határozottan ellenállnak az esztétikai színezettségű kortárs értelmezői szándékoknak és stratégiáknak. Minek következtében csakis a tárgyalt retorikai elméletek és szövegteljesítmények idegenségén keresztül szólaltathatjuk meg azok lehetséges modernségét, és nem fordítva. S ez olyan egyszerre ígéretes és kockázatos hermeneutikai kalandnak tűnik, amelyre csakis a két figyelemre és elismerésre méltó monográfia alapos átgondolása után vállalkozhatunk. Ráadásul a siker korántsem garantált. Ellenkezőleg, szinte lehetetlen. Ámde a majdnem reménytelen vállalkozás, azért mégiscsak, halvány reményét, a lehetséges siker eleve korlátozott voltát, azaz a fenti gyanús kérdések életben tartásának parányi esélyét éppen hogy Bartók, de főként Kecskeméti kutatásai és meglátásai sugallják.

Bartók például a korabeli fordításirodalom gyakorlati kérdései kapcsán három alcímbe foglalja mondandóját:

1. Stílus és tartalom egyenrangú
2. A tartalom fontosabb, mint a stílus
3. A stílus fontosabb, mint a tartalom (260-263. old.)

Ám a retorika elocutio tengelyén szerveződő stílus - amely nyelvi ornatusa által a docere és movere funkciók köteles érvényesítésén túl elsősorban a delectare igényére összpontosít - azért mégiscsak az usus-elv jegyében válik értelmezhetővé. Vagyis a lehetséges esztétikai szempontokat jócskán korlátozza a retorika funkcionális, de éppen ezáltal preesztétikai modellje. E modellen belül Bartók segítségével végső soron öt stílusfajtát különböztethetünk meg, amelyeknek preesztétikai minőségei akár esztétikai szempontból is elkülöníthetők: a tudományos, a hivatalos, a költői, az udvari és az „együgyű” híveknek szóló nyelvi regisztert (268-269. old.). Kecskeméti szövegelemzése pedig mozgásba hoznak jó néhány olyan retorikai kategóriát és szempontot, amelyek talán preesztétikai dinamizmusokként is értelmezhetők - természetesen az éppen adott szerző (jobbán mondva szövegszervező) nyelvi kompetenciája által érvényesített funkcionális gyökerezettségben belül. Például: „[A halotti beszédekben] a bűnök fogyatékos erényekké átminősítése helyett már inkább alkalmazható volt a genus demonstrativum másik ismert retorikai előírása, hogy a dicsérni kívánt személy jeles tulajdonságai között futólag meg lehet emlékezni olyan jelentéktelen, ártalmatlan, amúgy is közismert előnytelen tulajdonságokról, amelyek az összképet semmiképpen sem változtatják kedvezőtlené, sőt kiemelik a dicséretes tulajdonságok mellettük még kimagaslóbbá váló jelentőségét.” (185. old.) Vagy nézzük a monográfus összefoglaló érvényű következtetését a temetési prédikáció fikcióteremtő potenciájáról, a valószínűvé tett szép lehetséges nyelvi megjelenítéséről - persze még mindig a retorikai elméletből táplálkozó retorikai gyakorlat funkcionális elkötelezettsége nyomán: „[A] Soarez-kézikönyv 1709. évi nagyszombati átdolgozása a halotti beszéd főrészében három tárgyat javasol a szónoknak, a halott életének méltatása és halálának elbeszélése után a

harmadik »continet documentum aliquod pro superstibus«. A documentum pontosan az a terminus, amellyel a homiletika a prédikáció doctrinájának egyes tételeit illeti. Így olyan retorikai helyzet teremődik, mintha a prédikáció homiletikai szabályok szerint megszerkesztett tanító része is magának a halottnak a tanítása lenne. A homiletika nézőpontja szerint tehát a laudáció is a tanítás segítségére siet, a retorika nézőpontja szerint a tanítás is a laudációt mélyíti el. A halotti szónoklat készítésének két diskurzusrend kétféle módszereivel is neki lehet vágni, az eredmény azonos lesz: tanítás és laudáció egyensúlyba kerül.” (208. old.)

Digressio és illustratio

A két monográfia szemléleti határait feszegetve, sőt áthágva talán olyan irányokba is tájékozódhatunk, ahol a retorikai elmélet és gyakorlat preesztétikai történetisége mentén az alábbihoz hasonló kérdéseket tehetünk fel: fellazítható-e mértékkel a retorika eszközelvű modellje oly módon, hogy a szerzői jelentésrepresentációt szolgáló nyelvi kompetencián túli nyelvi eseményre, azaz a retorikai szövegtörténés részben önelvű mozzanataira figyelmezzünk? Bornemisza Péter prédikációiban például az „ördög kísértéseinek” ellenálló protestáns szemlélet éppenséggel a nyelv „ördögi”-önelvű potenciáját, figuratív-fikciós dinamizmusát juttatja szóhoz. Nézzük meg röviden - egyfajta szemléltető kitérőként - az alábbi passzust az Ördögi kísértetek című postillagyűjteményből: „Noha száz, es ket száz keppen nyögtem, ohaytottam, fohazkottam, tanultam, imatkoztam, es mindent meg kisirtettem miuel álnéc gonosz keuansagomnac, haragomnac, buiasagomnac, nyalankozasomnac, torkossagomnac, keuelysegemnac, telhetetlensegemnac diczekedesemnac, es egyeb büneimnek ellene: De midön óltalmaznam magamat azoktul, kic leseltec lelkemet: minden eszem, eröm el fogyot vegre, es immár csak azt vartam hogy meg legyen az bün, auagy hogy el vezscec ellensegim miat...” 16 Bornemisza érvrendszerében a locus a contrario elegánsan átvált az épületes antithesist gyönyörködtetve megszelídítő amplifiációba, miáltal a szövegszerveződés súlypontja a retorika inventio-dispositio oldaláról az elocutio oldalára lendül; s így a nyelvi helyzet egyfajta preesztétikai descriptióvá bővülő exemplum contrariumként is felfogható. A nyelvi-szemléleti gazdagság és változatosság, a copia rerum et verborum „ördögi”, de tulajdonképpen Istennek is tetsző közegében a beszélő, akinek „minden esze és ereje elfogyott végre”, megadja magát a nyelvi történés sodró erejének; s postillagyűjteményének lapjain irigylésre méltó szövegszervező kompetenciával ecseteli tovább elkerülhetetlen végzetének tematikusan és deklaráltan elnyomott, ám retorikusan és önkéntelenül felbuzgó variációit: az „ördög kísértéseit”.

Vagy vehetjük példaként a XVII. századi hitviták szövegdokumentumainak némelyikét, például Pázmány Péter Alvinczi Péterhez címzett Öt szép levelét, amelyben a szerző a többfokozatú figuratív-fikciós szerepjátékok során ellenfelét is szóhoz juttatja, azaz egy mindkettejüket magában foglaló nyelvi valóságot hív életre, ahol már nem is annyira az egyikük hitigazsága, mint inkább a mindkettejük hitigazságát elszövegesítve próbára tevő szép lehetséges tündököl. (A fikcionált beszélgetés szereplői, s egyúttal a pázmányi hitigazság érvényesítésének retorikus áttételei: az Alvinczitól segítséget kérő újhítű prédikátor; a vele vitatkozó óhitű pap; valamint a beszélgetésben részt vevő néhány újhítű főúr.) Nézzünk egy beszédes részletet: „Kire én [a segélykérő protestáns prédikátor] így felelek: Bezzeg, ha méltatlan kennénk ilyen rút bűzben titeket, nem csak az más világon, de még ezen-is nagy büntetést érdemlenénk. Mert ha nyelvével megöli, a ki bűzbe kever egy jámbor aszszonyt, mit érdemlene tehát, a ki méltatlanul bálványozónak nevezne egy egész gyöleközetet? De, bár úgy volna, hogy tí pápisták ezt a nevet méltatlan viselnétek, igen könnyű volna minékünk letennünk ezt az gyalázatos nevet, ha tí elhadnátok azokat, mellyekért mí ezt a rút nevet

fejetekhez sújtyuk.” 17 (kiemelések - B. S.) A fikcionált beszélgetés feltételes grammatikai játékerén a személyesnévmás-kezelés változatosságára, copiájára, s ebből fakadó retorikai funkciójára is érdemes figyelmet fordítanunk. Az egyes szám első személyű („én”) beszélő megszólalása (megszólaltatottsága) pillanatában, saját hitigazságának erejét és tömegbázisát érzékeltetendő, nyomban többes szám első személyt kezd használni („kennénk”), amellyel az argumenta a causa (az okból következő érv) nyomán azonnal szembeállítja a vitapartner hitigazságát reprezentáló többes szám második személyű névmást („titeket”). Az idézet második mondata - még mindig a feltételes móddal jelölt lehetőségkategória pecsétjével ellátva, ráadásul az interrogatio alakzatával megerősítve - egy exemplum-értékű hasonlattal távolodik el kissé a vita konkrét közegétől, más szóval úgy általánosítja annak megelőlegezett tanulságát, hogy közben egyúttal a széppróza jellegű fikció újabb körét is megnyitja. S teszi mindezt a grammatikailag semlegesítő, ám a példa retorikai funkciójával együtt valójában nyomatékosító egyes szám harmadik személyű („aki”) használatával. A harmadik mondat - a pápista hitigazság igenlésének lehetőségét megteremtő óhajtó módból az ugyane lehetőséget nyomatékosító feltételes módba hajló - ívében újra csak a többes szám első („minékünk”) és a többes szám második személyű („ti pápisták”) alakok jelzik a két hitigazság kibékíthetetlen szembenállását, ami ugyanakkor a retorikai-esztétikai játékban, azaz a lehetőségkategória fenntartásában jócskán relativizálódik. Vajon mintegy előkészítve a terepet a pápista hitigazság immár nem feltételes módban kifejezett reprezentációjához? Ezt a fordulatot, végső soron pedig a vita megnyugtató lezárását azonban az Öt szép levél többszörös áttételű figuratív-fikciós közege nem engedi meg: Pázmány hitigazságának reprezentációja nem lehetséges a retorikai áttételek közvetítése nélkül. A vitairat tényleges szerzője nem szólalhat meg nyíltan, csupán a költött levélíró, a költött pápista prédikátor és a költött főember segítségével. A pápista szereplőnek - miként a többi költött figurának - sem pusztán abban rejlik a funkciója, hogy Pázmány szócsöveként lépjen fel, sokkal inkább abban, hogy vitát provokáljon, kételyt (dubitatio) ébresszen, s így megnyissa a szép lehetségesre vonatkozó feltételes állítások preesztétikai horizontját. Azt a nyelvi játékeret tehát, ahol már nem lehetünk bizonyosak az új vallásúak hitigazságában, de még nem esküdhetünk fel maradéktalan bizodalommal a régi vallásúak hitigazságára sem. A retorikusan megjelenített lehetőségkategóriában rejlő dinamizmus (már nem - még nem [- majd talán]) azonban sugallja - és nem deklarálja! - a választ: a saját hitigazsága tiszta reprezentációjában megzavart segélykérő prédikátor - hiába fordul „Tisztelendő Alvinczi Péter Uramhoz” - már nem kerülhet ki az önkényes retorikai játékból, s noha még nem választhatja a pápista hitigazság reprezentációját sem, majd talán egyszer annak is eljön az ideje. Ám most még egyelőre a preesztétikai értelemben vett retorikai játékok - a hitviták - ideje van. Ahogyan azt Pázmány Alvinczihez címzett Megrostálásának szállóigévé vált soraiban olvashatjuk: „Noha talám nem kardal hanem pennával, nem vérrel hanem téntával kellene én-ellenem hadakoznod.” 18

A szemléltető kitérő feltételezései szerint a két monográfia hatáskörébe tartozó vagy azzal érintkező szövegekben - ha úgy olvassuk - már nem csupán a logos-elvű, az inventio-dispositio tengelyen szerveződő enthümemikus retorika, de a figuratív-fikciós, az elocutio tengelyen berendezkedő metaforikus retorika, azaz a hagyományosan inkább eszközelvű beszédelmélet dinamizált és önelvű változata is teret nyerhet. Hiszen a két retorikafelfogás feszültsége egészen Platóntól és Arisztotelésztől olyan preesztétikai szempontpárokat mozgat, amelyeknek talán nem felszámolása, hanem értelmező életben tartása a feladatunk. S erre a feladatra vállalkozott a két irodalomtörténetész monográfus is, miközben azért mégiscsak egyértelműen a retorika első, funkcionális változatát részesítették, érthető okokból, előnyben. Míg egyúttal azt is lehetővé tették, hogy a retorika másik, önelvű változatát előnyben részesítő olvasó - továbbra is eltökélten, de ugyanakkor immár megfontoltan - továbbgondolhassa munkáik bizonyos következtetéseit. S ennek az olvasónak a kérdései általánosan akár így is szólhatnak: miképpen közelíthető meg esztétikai érdekeltséggel a

reneszánsz és a barokk magyar nyelvű szövegvilágának alapvető változásait hordozó, mi több, azokra reflektáló egykorú irodalmi tudat? Konkrétabban: miként dinamizálható esztétikailag a korabeli használati egyházi irodalom egy-egy kiemelkedő darabja „a historia és fabula, a res gesta és res ficta, a veritas és fictio” (Kecskeméti: 167. old.) jelzőkarói mentén megnyíló játéktéren? 19 Hiszen „a magyar széppróza kialakulására vonatkozó újabb kutatások szerint az epikus betoldások, »szépprózai szigetek«, XVI. századi vallási szövegeink kispikái kitérői a szépirodalmiság csíráinak tekinthetők”. 20 A szépprózai beszéd (sőt sokak szerint a modern regény) retorikus előzményei, elsősorban a korabeli emlékirat (lásd Szilárdi Jánostól Bethlen Katáig) és anekdota (lásd például Bod Péter és Hermányi Dienes József) műfajai²¹ mellé talán felsorakoztathatjuk például a prédikáció vagy a hitvitairat funkcionális célformáit is. Mely célformák - Odo Marquard kategóriájával²² - talán helyet találhatnak az úgynevezett „antifikció” irodalmi formái között, amelyek a kora újkorig határozottan szembehelyezkedtek a látszat jellegű fikciós irodalmi formákkal. De talán a közkeletű kettősségek, jelen esetben a kimódolt világi széppróza és az épületes egyházi beszéd kettőssége helyett rátalálhatunk egy olyan - Kecskeméti metaforáját kölcsönvéve - „senki földjére”, 23 ahol - az általánosabb szemléleti sémákról lemondva - kénytelenek vagyunk kizárólag a szövegek saját retorikai minőségére támaszkodva tájékozódni.

A fentiek értelmében talán rámutathatunk a Bartók és Kecskeméti által tárgyalt vagy érintett funkcionális irodalmi célformákban azokra a figuratív-fikciós „szigetekre”, sőt olykor már-már kontinensnyi szövegalakulatokra, amelyek a tradicionális retorikai elmélet megszabta, végső soron a dialektikának alárendelt inventio-dispositio tengelyt értelmezik át a részben a szerzői szövegszervező kompetencia által meghatározott, részben az önelvű szövegtörténésnek kiszolgáltatott elocutio gyakorlati mozzanataiban. Átrendezve egyúttal némiképpen a res gesta és res ficta kétosztatú modelljét is; e modell ugyanakkor feltételezi a - számunkra most fokozottan kerülendő - lehetőséget, hogy azonosítsuk a közkeletű „anyag-forma”-szerű ellentétpárok valamelyikével. 24 S így a sematikus-eszközjelű oppozíciók helyett talán olyan dinamikus-önelvű (retorikus-stiláris) szövegtörténésekre lehetünk figyelmesek, amelyek ugyanakkor az általánosabb érvényű preesztétikai hagyománytörténés eszmetörténeti hordozóiként is vizsgálhatók. Végső kérdésem - a hermeneutikai értelemben vett modernség és idegenség kettős szempontját mozgatva - így szólhatna: miként szemlélhető esztétikai perspektívából a XVII. századi magyarországi irodalmi tudat és szövegépítkezés önértelmező mozgása során megszülető, tehát immár részben önelvű irodalmiság ténye?

Ámde - hogy önkritikusan berekesszem jócskán túlfeszített kérdéseim sorát - összegzés- és elismerésképpen jegyezzünk meg ennyit: a két retorikai érdekelttségű irodalomtörténeti monográfia a maga módján érvényesíti a beszédelméleti funkciók hármasság követelményét. Hiszen Bartók és Kecskeméti munkája egyaránt irodalomtörténetre tanít (docere), és régi irodalmi szövegek olvasására sarkall (movere). Sőt Kecskeméti alapos és fordulatos retorikai elemzései - amelyek nem csupán szövegszervező doctrináról és exercitációról, de meglehetősen naturáról is árulkodnak - jókora gyönyörűséget is szereznek az olvasónak (delectare), mi több reflexiós élvezetre, már-már esztétikai tapasztalatra indítják. Teszi mindezt szerzőnk egy sajátos retorikai(-preesztétikai) jelenségcsoport, a XVII. századi magyar nyelvű halotti beszédek körülményével, mely gesztus az elsősorban elmondásra szánt, de azért mégiscsak kinyomtatott szövegek filológusi és értelmezői olvasása során megszülető esztétikai jellegű elidőzésről tesz látványos tanúbizonyságot.

Bazsányi Sándor

Bartók István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”

Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630-1700 között

Akadémiai Kiadó-Universitas Kiadó, Budapest, 1998. 380 old. (Irodalomtudomány és kritika)

Kecskeméti Gábor: Prédikáció, retorika, irodalomtörténet - A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században

Universitas Kiadó, Budapest, 1998. 325 old. (Historia litteraria 5.)

Mentve: 2023.10.12.

<http://itk.iti.mta.hu/kecskemeti/bblitems/ad-kg1998-bazsanyi.html>